

Versus v latinsko-českém Slovníku klementinském

Kateřina Voleková

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Tento příspěvek¹ se věnuje latinským veršům (*versus*) v latinsko-českém Slovníku klementinském, který je datován do roku 1455.

1 Verš jako mnemotechnická pomůcka

Středověké vzdělávání bylo postavené na memorování, učení se z paměti, jedinečnou pomůckou, která usnadňovala zapamatování látky, byl verš, ustálená rytmická forma. Ve 13. století vznikalo mnoho veršovaných příruček, jsou známy veršované učebnice a školní příručky o gramatice a rétorice, např. Jana z Garlandie, a také slovníky: herbáře, lapidáře, vokabuláře, glosáře, jako jsou v Čechách např. Klaretovy slovníky z 14. století. Verše, které v sobě zpracovávaly látku vyžadovanou k zapamatování snadno zapamatovatelným způsobem, se nazývaly *versus memoriales*². Takovými *versus memoriales* jsou např. cisiojány (zkomoleno z lat. *circumcisio* a *ianuarius*), které v hexametrech podávaly seznam svátků, a to tím způsobem, že číslo slabiky (tj. první slabika názvu daného svátku) udávalo zároveň datum dne v měsíci. Mnemotechnický verš byl v některých středověkých slovnících součástí slovníkových hesel. Nacházíme jej i v jinak prozaickém Slovníku klementinském z poloviny 15. století.³

2 Slovník klementinský

Slovník klementinský (SlovKlem) je shrnující název pro soubor několika slovníků, nomenklátorů a alfabetařů, zapsaných v rukopisu Národní knihovny v Praze se signaturou XVII F 31 na foliích 1a – 91b, rukopis je datován do roku 1455. Latinské verše můžeme nalézt v alfabetařích čili abecedně řazených slovnících, které zaujímají největší část Slovníku klementinského. Na foliích 6r – 26r je abecední latinsko-český slovník sloves a na foliích 27r – 91v je zapsán abecední latinsko-český slovník jmen. Ve slovesném slovníku se verš nachází u 72 hesel (u 2,57 % hesel), v jmenném slovníku je verš uveden u 69 hesel (u 0,84 % hesel).

¹ Tento příspěvek byl podpořen projektem *Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)* řešeným v rámci programu MŠMT „Centra základního výzkumu“ (reg. č. LC546).

² Flajšhans (1903, s. 83) překládá do češtiny termín *versus memoriales* jako verše pamětné, Ottův slovník naučný volí ekvivalent verše k zapamatování.

³ Tyto mnemotechnické verše, *versus memoriales*, budeme zkráceně nazývat *versus* neboli verše.

2.1 Forma

Většina veršů je psána hexametrem, který se snaží držet zásad časoměrné poezie, která byla budována právě na protikladu krátkých a dlouhých slabik. Nejčastěji mají rozsah jednoho verše. Výjimečně nacházíme i dvojverší, např. elegické distichon.

2.1.1 Leoninský hexametr

Velmi oblíbený byl leoninský hexametr (*versus leonini*). V leoninském verši, který se jmenuje (není jisté, zda právem) podle papeže Lva Velikého, který žil v 5. století, nacházíme vnitřní rým, který připadá na pevné místo ve verši, spojuje dlouhou dobu ve třetí stopě před cézurou penthémimerés s ambivalentní dobou poslední stopy verše. Pro lepší zapamatování užívá autor homonym a dosahuje tak absolutního rýmu. Viz příklady, jeden je vzat ze slovesného alfabetaře, dva následující pocházejí z jmenného alfabetaře:

Perire idem, zkaziti aut učiti aut zabiti.

Wersus: Qui vadit peritum, non vult audire peritum. (19vb)

„Verš: Kdo kráčí na smrt, nechce slyšet zkušeného.“⁴

Promus pivnice. Wersus: Gaudeat ista domus, quoniam bonus est sibi promus. (75vb)

„Verš: Ať se raduje onen dům, neboť má dobrou pivnici.“

Securus bezpečný. Wersus: Non sunt securi, qui dant sua colla securi. (81ra)

„Verš: Nejsou v bezpečí ti, kteří své šíje dávají sekyře.“

2.1.2 Verše vztažné

Středověk zdědil po pozdní antice zálibu v různých veršových hříčkách, jako jsou obrazové básně (*carmina figurata*) a verše vztažné (*versus rapportati*). Verše vztažné se objevují ve středověkém latinském básnictví a mají propracovanou strukturu, kterou objasníme na příkladu z výboru středověké latinské poezie.

*Miles, mercator, vates, parasitus, amator
horrida, terrificos, sublima, lauta, pudicos
prelia, raptores, dictamina, fercula, mores
effectat, metuit, meditatur, diligit, odit.⁵*

Tyto verše se musí vnímat jako celek, např. v prvním hexametu jsou uvedena jen substantiva v nominativu, v druhém hexametu jsou přívlastky k substantivním předmětům ve třetí verši a čtvrtý verš tvoří příslušná slovesa. Smyslem patří k sobě výrazy, které stojí pod sebou, tj. *Miles horrida prelia effectat, mercator terrificos raptores metuit, vates sublima dictamina meditatur...* atd.⁶ Takovými vypracovanými verši středověcí básníci rádi prokazovali své formální mistrovství. Tak dokonalá čtyřverší sice v Slovníku klementinském nenajdeme, ale nacházíme v něm veršové hříčky složené na

⁴ Přel. aut., tak i ostatní verše, které uvádíme.

⁵ Cit. podle Vidmanová 1990, s. 31.

⁶ „Voják provádí strašlivé bitvy, obchodník se bojí obávaných lupičů, prorok medituje vznešené básně, parazit miluje obrovské hostiny, milovník nenávidí počestné mravy.“ (přel. autor)

podobném principu. Ve verši pocházejícím ze Slovníku klementinského jsou v prvním verši jsou podměty spolu s předměty slovesa *conficere*, které stojí na začátku druhého verše a které uvozuje řadu sloves s konkrétním významem slovesa *conficere* u podmětů a předmětů v prvním verši.

Conficere. Wersus: Rex hostes, medicus species corpusque sacerdos.

Conficit, ille necat, miscet hic, ille sacrat. (10ra)

„Verš: Král zachází s nepřáteli, lékař s látkami a s tělem kněz, onen zabíjí, tento mísí a tenhle proměňuje.“

Ačkoli je toto elegické distichon hříčka, přesto přináší poučení o trojím významu slovesa *conficere*, a to ‚zničit, zabít‘, ‚připravit lék mísením různých látek‘ a ‚proměnit chleba a víno‘.⁷

V následujícím verši si autor hraje s různými významy slovesa *legere* ‚krást‘, ‚sbírat‘, ‚proplouvat‘ a ‚číst‘.

Legere. Wersus: Fur aurum, virgo flores, nauta mare, clericus libros. (17ra)

„Verš: Zloděj zlato, dívka květiny, námořník moře, klerik knihy.“

V tomto kulhavém leoninském hexametu nechává autor na čtenáři, aby si do verše pomyslně doplnil sloveso *legere*. Tak *versus rapportati* jako mnemotechnickou pomůcku zdokonalil, neboť má rozsah pouze jednoho verše (není třeba učit se příliš dlouhý text) a navíc má vnitřní rým. Tento verš přebíral i pozdější slovník Lactifer z roku 1511, který k dvojicím doplnil tvar *legit* a jeho odpovídající český překlad, čímž ale zcela zničil veršovou strukturu:

Fur aurum legit, krade, virgo flores legit, sbírá, nauta mare legit, plaví, clericus libros legit, čte. (dd 2 va)

V třetím příkladu uvozuje dva vztažné verše jeden verš, který shrnuje dva významy slovesa *ardere*.

Ardere. Wersus: Ardet, qui properat, ardet, quecumque crematur.

Ardet mens, ardet clipeus, domus ardet et ignis.

Hic cupit, hic splendet, hec uritur, urit et ille.

páliti aut hněvati aut milovati (7vb)

„Verš: Plane, kdo pospíchá, plane, cokoli se spaluje. Plane mysl, plane štít, dům plane i oheň. Tento touží, tento se blýská, tento je spalován, onen hoří.“

Protože ne všechny verše ve Slovníku klementinském, které jsou vždy signalizovány výrazem *versus*, jsou psány v nějakém metru, chápeme latinský výraz *versus* ve Slovníku klementinském ne ve významu ustálené rytmické formy, ale ve významu příkladu, který je uváděn ve slovnících, odborné literatuře⁸ apod., aby ilustroval nějakou skutečnost a uživatel si ho zapamatoval, a který může být rytmický.

⁷ Srov. *Slovník středověké latiny v českých zemích s.v. conficere*.

⁸ Verše jako příklady ilustrující dané téma nacházíme v bohemikální latinské literatuře např. u Stanislava ze Znojma v jeho díle *De gracia et peccato*, XIX: *Wersus: Prepropere, laute, ni-*

2.2 Funkce

Verš ve Slovníku klementinském je u hesel přidáván k základní jednoduché struktuře heslové dvojice tvořené latinským a českým výrazem. Podobně může být přidán odkaz na biblické místo s daným výrazem, odkaz na předchozí heslo, latinské vysvětlení významu nebo uvedení latinských synonym či etymologie.

2.2.1 Náhrada překladu

V 26 případech v jmenném alfabetaři je k latinskému výrazu uveden pouze verš, český ekvivalent nebo latinský výklad významu chybí. V takovém případě verš často nahrazuje překlad latinského výrazu a má podobu výkladu prostřednictvím výčtu synonym.

Zelus. Wersus: Zelus amor. Zelus invidia. Zelus ira vocatur. (91rb – 91va)
„Verš: *Zelus* je láska. *Zelus* je nenávist. *Zelus* znamená hněv.“⁹

Officere. Wersus: Officit: obturbat, ledit, nocet, inpendit, obstat. (19rb)
„Verš: *Officit*: ruší, poškozuje, škodí, hrozí, stojí v cestě.“

V některých heslech je význam latinského výrazu zachycen dvakrát, jednou výkladem, řadou synonym ve verši, jednou českým překladem těchto synonym.

Ferre. Wersus: Fert: patitur, dicit. Fert: cupit atque gerit. trpěti, říci (14rb)
„Verš: *Fert*: trpí, říká. *Fert*: touží a nese.“

2.2.2 Odlišení homonym

Verš také poskytuje různé poučení, které by si měl uživatel slovníku zapamatovat, například poučku pro odlišení částečných latinských homonym, lišících se kvantitou vokálu. Kvantita latinských vokálů se sice v textu nezaznamenávala, ale zachytí ji správný časoměrný hexamet:

Populus. Wersus: Populus est arbor. Populus collegio plebis. (75rb)

– u u | – – | – u u | – – | – u u | – u

„Verš: *Pōpulus* ‚topol‘ je strom. *Pōpulus* ‚lid‘ je shromáždění lidí.“

Occidere, media producta, zabiti.

Occidere, media correpta. Wersus: Occido, dum labor, occido, dum gladiabor. (19ra)

„*Occidere*, prostřední dlouhá, zabiti.

Occidere, prostřední krátká. Verš: *Occido* ‚padám‘, když se hrouším; *occīdo* ‚zabívám‘, když bojuji s mečem.“

Verš několikrát nabízí poučku pro rozlišení dvou částečných homonym, která mají rozdílnou jednu hlásku, např. slovesná homonyma *flagrare* a *fragrare*, nebo substantiva lišící se hláskou v nepřímých pádech, např. *glans*, *-ntis* a *glans*, *-ndis*.

mis, ardentem, studiose. Tento verš pochází z díla Richarda a S. Victore *Explicatio in cantica canticorum*.

⁹ Tento verš sice nemá formu hexametru, jedná se ale o trikolón.

Flagrare páliť.
sed Fragrare, odorare. Wersus: Fla- facit ardorem, sed fra- designat odorem.
(14rb)
„ale *Fragrare*, vonět. Verš: *Fla-* působí žár, ale *fra-* označuje vůni.“

Glans, -tis žláza.
Wersus: Glande žaludem porcus crescit. Sed glante žlázy collum tumescit. (50ra)
„Verš: Žaludem se živí prase, ale žlázy nadýmají krk.“

2.2.3 Neobvyklá slova

Verš, nejlépe leoninský hexametr, funguje jako pomůcka pro zapamatování neobvyklých slov, např. střlat. výraz *tiria* (klaslat. *stiria*).

Tiria ropůch. *Wersus: Tunc bonus est ignis, dum pendent tiria tignis.* (87vb)
„Verš: Oheň je dobrý tehdy, když rampouchy visí ze střechy.“

2.3 Rozšíření veršů

Verše byly opisovány ze slovníku do slovníku, jak dosvědčuje soupis přísloví německého badatele Hanse Walthera *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi*, v kterém nacházíme i několik veršů ze Slovníku klementinského. Je to např. verš *Edicunt reges, indicit festa sacerdos.* („Králové přikazují, kněz stanovuje svátky.“ *Proverbia* 6953b), který je ve Slovníku klementinském doložen hned dvakrát, u sloves *edicere* a *indicere*. U slovesa *edicere* je do verše vložena vysvětlivka *id est mandant* („to jest nařizují“).

Edicere přikázati. *Wersus: Edicunt reges, id est mandant, indicit festa sacerdos.* zapoviedati (12vb)

Indicere. Wersus: Edicunt reges, indicit festum sacerdos. přikázati aut kázati (15vb)

Některé verše má Slovník klementinský společné s dalšími latinsko-českými slovníky z 15. století. Nejvíce veršů má společných Slovník ostříhomský (SlovOstřS), a to 33 veršů ze slovesného alfabetaře (45,8 % veršů) a 21 veršů z jmenného alfabetaře (30,4 % veršů). Verše nejsou vždy zcela totožné, často se liší několika hláskami, či dokonce celými výrazy. Ve Slovníku ostříhomském je vícekrát zapsáno pouze první slovo verše. V této zkrácené podobě je v Slovníku ostříhomském zapsán verš, zmíněný v předchozím odstavci, *Edicere* přikázati. *Wersus: Edicunt* (SlovOstřS 132a). Tuto elipsu nelze vysvětlit nedostatkem místa, nabízí se tedy vysvětlení, že určité verše byly všeobecně rozšířené a známé a sloužily tedy skutečně jako mnemotechnické pomůcky, tj. byly drženy hlavně v paměti, což potvrzuje i velká variantnost těchto veršů, např. verš, uváděný u slovesa *bulire*, který byl rozšířený v různých variantách.

Bulire. Wersus: Olla bulit, vinum bullit, cervisia blictrat. (SlovKlem 8rb)

Olla bullit vinum, bibunt cervisia Blictrit. (?) (Walther, Porverbia 19779)

bulire spectat ad aquam, sed biblire spectat ad vinum, sed blicterire spectat ad cervisiam, inde versus: olla bulit, vinum biblit, cervisia blicterit (UK VIII G 29, 110v)¹⁰

¹⁰ Srov. *Slovník středověké latiny v českých zemích s.v. blictrio.*

Při vzájemném srovnávání různých podob veršů můžeme rekonstruovat správné znění verše a opravovat písařské chyby. Díky verši u slovesa *balneari*, doloženém ve slovníku v rukopise se signaturou KNM II F 4, můžeme rekonstruovat pokazenou podobu verše ve Slovníku klementinském u hesla *balneare*:

balneari paden, wersus: balneo sit miserorum, sed balneor esse potencium, quod balneor significat lavari ab aliis (KNM II F 4, 39r)¹¹

Balneare. Wersus: Balneo dic miserorum (v rkp. *miserum*), *balneor* (v rkp. *blne*) *dic esse potentum*. (Slov Klem 8rb)

3 Závěr

Versus memoriales, verše k zapamatování, tvoří fakultativní součást heslové struktury slovníků 15. století. Slouží k tomu, aby doplňovaly, popř. nahrazovaly, český překlad, nebo aby upozornily na významový rozdíl mezi homonymy a aby pomohly k zapamatování neobvyklého latinského výrazu. Na příkladech z různých slovníků jsme dokázali, že verše byly obecně tradovány.

Literatura a prameny

FLAJŠHANS, Václav: Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého. Díl 1. Prolegomena a texty. Praha: Frant. Bačkovský 1903. 195 s.

Ottův slovník naučný. <http://encyklopedie.seznam.cz/heslo/350616-versus>; 12. 1. 2009.

Slovník středověké latiny v českých zemích. Díl 1: A – C. Red. M. Bernášková. 1. vyd. Praha: Academia 1987. 1021 s.

Stanislaus de Znoyma: De gracia et peccato. <<http://www.clavmon.cz/slovník/fontes/Znoyma/deznoyma.htm#1t>> [16. 12. 2008.]

VIDMANOVÁ, Anežka (ed.): Sestra Múza. Praha: Odeon 1990. 569 s.

WALTHER, Hans: Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi. Teil 3: N – P. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 1965. s. 598.

¹¹ Cit. podle *Slovník středověké latiny v českých zemích s.v. balneo*.